

Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi / Journal of Divinity
Faculty of Kastamonu University
e-ISSN 2717-901X
Cilt/Volume: 6, Sayı/Issue: 1, Eylül/September, 2022

Sâsâni Öncesi İnan Mazdeizm'i ve Ona Etkisi Bağlamında İnan Ruhbanları: Muğlar
Iranian Priests in the Context of Pre-Sassanid Iranian Mazdeism and Its Impact: Magians

Nevfel AKYAR

Doktora Öğrencisi, Bursa Uludağ Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Felsefe ve Din Bilimleri
Bölümü, Dinler Tarihi Anabilim Dalı Bursa/Türkiye
Phd. Student, Bursa Uludağ University, Theology Faculty, Study of Religion and Philosophy, History
of Religion, Bursa/Turkey

nevfelakyar@gmail.com
orcid.org/0000-0002-2712-7576

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü: Araştırma Makalesi / **Article Type:** Research Article
Geliş Tarihi: 26 Temmuz 2022 / **Date Received:** 26 July 2022
Kabul Tarihi: 15 Eylül 2022 / **Date Accepted:** 15 September 2022
Yayın Sezonu: Eylül 2022 / **Pub Date Season:** September 2022
Cilt: 6, Sayı: 1, Sayfa:1-23 / Volume: 6, Issue: 1, Pages:1-23

Atıf / Citation: Akay, Nevfel. "Sâsâni Öncesi İnan Mazdeizm'i ve Ona Etkisi Bağlamında İnan Ruhbanları: Muğlar"[Iranian Priests in the Context of Pre-Sassanid Iranian Mazdeism and Its Impact: Magians]". *Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi - Journal of Divinity Faculty of Kastamonu University* 6/1 (Eylül/September 2022), 1-23.

Etik Beyan/Ethical Statement:

Bu çalışma "Eski İnan Dinlerinde Din Adamı ve Ruhbanlık (İslam Öncesi İnan Dinleri Arasında Karşılaştırmalı Bir Çalışma)" başlıklı doktora tezi esas alınarak hazırlanmıştır. / This article is extracted from Ph.D. thesis entitled Priest and Clergy in Ancient Iranian Religions (A Comparative Study Among Pre-Islamic Iranian Religions) (Phd. Dissertation Uludağ University, Bursa/Turkey, 2022)

İntihal: Bu makale özel bir yazılımla (Turnitin) taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.
Plagiarism: This article has been scanned special software (Turnitin). No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/kuifd>
mailto: ilafdergi@kastamonu.edu.tr

Kastamonu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Kastamonu/Türkiye
Kastamonu University Faculty of Divinity, Kastamonu/Turkey
Bütün hakları saklıdır. / All right reserved.

Nevfel AKYAR/ Sâsâni Öncesi İran Mazdeizm'i ve Ona Etkisi Bağlamında İran Ruhbanları: Muğlar

Öz

İran'ın kadim dini Zerdüştilik, sanılanın aksine Zerdüş'ten çok daha öncelere uzanmaktadır. Bunda Zerdüş'tün hem peygamber hem de din adamı olmasının önemli bir payı bulunmakla birlikte asıl etken eski Aryanlara dayanan inançların Zerdüş sonrasında da din adamlarınca devam ettirilmiş olmasıdır. Zerdüş'tün ortaya çıkışıyla ilgili farklı tarihlendirmeler olmakla birlikte Mary Boyce, Albert de Jong ve Frantz Grenet gibi günümüz araştırmacıları Gatalar'ın etimolojisinden referansla MÖ yirminci yüzyıl ile MÖ onuncu yüzyıllar arasında mutabık kalmaktadırlar. Zerdüş'tün zuhuru sonrasında İranlı din adamlarının bölgesel olarak ritüel farklılıklar gösterdikleri ve farklı isimlerle anıldıkları bilinmektedir. Ancak zamanla ve özellikle Sâsâni Devletinin ortaya çıkmasından hemen önce muğ adı altında birleştikleri tahmin edilmektedir. Çalışmamız muğların İran'a ve Zerdüş'tüğe etkisinin yanı sıra dini ve etnik kökenleri, ritüelleri, dini ve seküler faaliyetleri ve İran dışındaki etkinlikleri üzerine odaklanmaktadır. Bununla birlikte Sâsâni sonrası İran'da din adamlığı kurumsal bir hüviyet kazandığı ve muğ adı altında farklı dallara ayrıldığı için bu çalışmamız içine alınmamıştır. Aynı zamanda bu çalışmanın söz konusu din adamlarının Sâsâni ve İslam dönemi İran'ındaki faaliyetlerinin arka planına bir nevi ışık tutacağını düşünmekteyiz.

Anahtar Kelimeler: Dinler Tarihi, Zerdüştilik, Mazdeizm, Muğ, Atravan

Iranian Priests in the Context of Pre-Sassanid Iranian Mazdeism and Its Impact: Magians

Abstract

Contrary to popular belief, Iran's ancient religion, Zoroastrianism, goes back much earlier than Zoroaster. Although Zoroaster's being both a prophet and a priest has an important role in this, the main factor is that the beliefs based on the ancient Aryans were continued by the clergy after Zoroaster. Although there are different dates for the emergence of Zoroaster, today's researchers such as Mary Boyce, Albert de Jong, and Frantz Grenet agree between the twentieth century BC and the tenth century BC with reference to the etymology of the Gatas. It is known that after the appearance of Zoroaster, Iranian clergy showed regional differences in rituals and were called by different names. However, it is estimated that they united under the name of magi over time and especially just before the emergence of the Sassanid State. Our study focuses on the influence of the magians on Iran and Zoroastrianism, as well as their religious and ethnic origins, rituals, religious and secular activities, and their effectiveness outside Iran. However, since the clergy gained an institutional identity in post-Sassanid Iran and was divided into different branches under the name of muğ, it was not included in this study. On the other hand, we consider that this study will shed some light on the background of the activities of the ancient clergy in Sassanid and Islamic period Iran.

Keywords: History of Religions, Zoroastrianism, Mazdeism, Magi, Athravan

Giriş

İnan, Aryan kavimlerinin kadim dönemlerde günümüzde tam olarak bilemediğimiz bir bölgeden gelerek yerleşmesiyle kendine has yeni bir kültürün merkezi konumuna gelmiştir. Bu kültürün kurucuları olan eski Aryanların¹ inanışlarına dair Hindu kutsal metinleri Vedalar ve Zerdüş'tün Gatalar'ı² en önemli kaynak konumundadır.³ Diğer taraftan İnan'da Aryanların kurduğu en eski devlet olan Medlerden (MÖ 700-550) günümüze ulaşan herhangi bir yazılı kaynak bulunmamaktadır. Her ne kadar dini inanışlarına dair net bilgiler ihtiva etmeseler de Asur belgeleri gibi komşu uygarlıklardan⁴ ve Batılı yazarların metinlerinden Medlerle ilgili verilere ulaşabilmekteyiz.⁵ Bununla birlikte arkeolojik

¹ "Aryan" adı (â'rya, arya, ariya, Av. airiia) Aryan dillerini konuşan Eski İnan, Hindistan ve bazı diğer antik halkların kendi kendini tanımlamasından oluşmaktadır. Dolayısıyla "Aryan" temelde dilsel bir kavram olmakla birlikte Hint-Avrupa dil ailesinin Hint-İnan veya Aryan dalını oluşturan, ayrı bir dilsel ve kültürel gelişimi paylaşan, yakından ilişkili Hint-Aryan ve İnan dillerini ifade etmektedir. Aryanların ilk kez tarih sahnesine çıkışı, MÖ iki binlerin ortalarına rastlamaktadır. Aryanlar üzerinde yapılan filolojik, teolojik ve kültürel tahliller başlangıçta Hint ve İranlıların atalarının tek bir halk olması gerektiğini göstermektedir. Aryan veya Ari kavimler Avesta'da "Airyanem Vaeja", "İnan-Vej" ya da "İnanviç" olarak tabir edilen bir bölgeden, bir kolu Karadeniz üzerinden Avrupa'ya dağılmış, diğer bir kolu ise önce Soğdya olarak bilinen günümüzdeki Semerkant ve Buhara dolaylarına, daha sonra Belh ve Horosan'a yerleşmiş ve oradan İnan'ın çeşitli bölgelerine dağılmışlardır. Bkz. Nimet Yıldırım, *İnan Mitolojisi* (İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012), 83-88; Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism I* (Leiden: Brill, 1975), 14; Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, çev. Ali Berktaş (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003), 1/240-241; Maneckji Nusservanji Dhalla, *History of Zoroastrianism* (New York: Oxford University Press, 1938), 8; Rudiger Schmitt, "Aryans", *Encyclopædia Iranica* (Eisenbrauns Inc., 2011); Nimet Yıldırım, "Eski İnan'da Dinler ve Dinsel İnanışlar-I", *Doğu Araştırmaları* 1/5 (2010), 6-7; Nimet Yıldırım, *Fars Mitolojisi Sözlüğü* (İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008), 416; James Hope Moulton, *Early Religious Poetry of Persia* (Cambridge: Cambridge University Press, 1911), 6-7.

² Dil bilimciler tarafından Zerdüştiliğin kutsal kitabı Avesta'nın diğer metinlerinden ayrılan "Gata" (Gatha) ilahileri Hindu kutsal metinleri Vedalar'a fonetik olarak akraba bir lisanda yazılmıştır. Bu nedenle Zerdüş'ten veya onun yakın müritleri tarafından kaleme alınmış olabileceği değerlendirilmektedir. Avesta'da kendilerine has bir başlık altında toplanmamış olup Yesna bölümündeki 238 kıtalık 17 ilahiden (Yesna 27.13, 28-34, 43-51, 53) oluşmaktadırlar. Bkz. Martin Haugh, *The Sacred Language, Writings and Religion of the Parsis*, ed. E. W. West (London: Trübner & Co., Ludgate Hill., 1878), 170-174; Moulton, *Early Religious Poetry of Persia*, 9; Mehmet Alıcı, *Kadim İnan'da Din: Monoteizmden Düalizme Mecûsî Tanrı Anlayışı* (İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2012), 17-19; Haşim Rezi, *Zerdüş'ten Hayat Zaman Mekân*, çev. Erkan Çardakçı (İstanbul: Avesta Yayınları, 2014), 15-16; Mary Boyce, *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism* (Chicago: The University of Chicago Press, 1990), 1; Almut Hintze, "Zarathustra's Time and Homeland: Linguistic Perspectives", *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. Michael Stausberg vd. (Chichester: John Wiley & Sons, Ltd., 2015), 32.

³ Bkz. Ali Nihad Tarlan, *Zerdüş'ten Gatalar'ı* (İstanbul: Suhulet Matbaası, 1935); Wendy Doniger (ed.), *The Rig Veda* (London: Penguin Books, 1981).

⁴ Asur belgelerine göre; Med kavimlerinin ayaklanması üzerine MÖ dokuzuncu yüzyılda Asur Kralı III. Salmanasar (MÖ 859-824) Med bölgesine saldırmış, köy ve kasabaları yağmalamış ve asileri öldürmüştür. Detaylı bilgi için bkz. George Rawlinson, *The Seven Great Monarchies of The Ancient Eastern World* (New York: Jhon W. Lovell Company, 1959), 2/81-82.

⁵ Tahsin Yazıcı - Mürsel Öztürk, "İnan", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: Diyanet Vakfı, 2000), 22/413.

kazılarda âteşkede benzeri dinî yapılara rastlanması⁶ Medlerin de tıpkı Ahamenîler gibi, Mazdeist⁷ olduğunu göstermektedir.⁸

II. Kûruş ile tarih sahnesine çıkan Ahamenî Devleti'nin (MÖ 559-330) Medler ile benzer dinî inanışlara sahip olduğu tahmin edilmektedir. Behistun (Bisotun, Bîsetûn, Bîstûn) yazıtlarında I. Dâryûş (h. MÖ 610-570) tarafından Ahura Mazda en yüce Tanrı olarak takdim edilirken Zerdüş't'e dair bir ibarenin olmaması⁹ onların Mazdeist olduğunu fakat Zerdüş'tî olmadığını göstermektedir. Aynı zamanda Mithra ibadetine dair veriler en erken Erdeşîr döneminde görülmektedir.¹⁰

Büyük İskender'in ölümü sonrasında İnan'ı içine alan bölgede kurulan Selevki Devleti'ni (MÖ 323 - 281), İnan'dan çıkaran Arsakidler¹¹ (Part, Arsacid, Aşkânî) yaklaşık 500 yıl (MÖ 250 - MS 226) İnan'da hüküm sürmüştür.¹² Arsacid Devleti, Bâbek oğlu Erdeşîr'in isyanıyla sona ermiş ve yerine Sâsânî devleti kurulmuştur.¹³ Net olarak bilinmese de Arsacid döneminde Med ve Ahamenî dönemlerine göre çok çeşitli dini inanış ve ritüele göz yumulduğu görülmektedir. Diğer taraftan ateş tapınaklarının Arsakidler döneminde resmi bir statüye sahip olduğu bilinmektedir. Örneğin Charakslı İsidor Arsakidlerin başkenti Eşak'ta hiç sönmeyen bir ateşin var olduğunu bildirmektedir.¹⁴ Hükümdarın cülus törenlerinde tapınak ateşi yakma, daha öncekilere benzer ruhbanların varlığı ve yakın

⁶ David Stronach, "Notes on Religion in Iran in The Seventh and Sixth Centuries B.C.", *Orientalia J. Duchesne-Guillemin Emerito Oblata*, Acta Iranica 23 (Leiden: Brill, 1984), 9/479-480.

⁷ Mazdeizm; genel manada Zerdüş'tîlik veya Mecûsilik ile aynı inanç olarak düşünülebilir. Ancak özellikle Sâsânî öncesi İnan'da Zerdüş'tî olmayan ancak Ahura Mazda'ya tapan gurupların olduğu yönünde deliller mevcuttur. Örneğin, Ahamenî Hükümdarlarının kitabelerinde Ahura Mazda inancı bariz bir şekilde görünürken Zerdüş't'e dair bir ibare yoktur. Bu nedenle biz Ahura Mazda'ya tapan ve inanan bu zümrelerin Mazdeist oldukları ancak onları Zerdüş'tî olarak nitelemenin doğru olmayacağı kanaatindeyiz. Bu nedenle bu çalışmada Mazdeist ve Mazdeizm ifadelerini Zerdüş'tî ve Zerdüş'tîlik ifadelerini kapsayacak ancak onlardan daha farklı Ahura Mazda inancı ve ritüellerini de içine alacak şekilde değerlendirdik.

⁸ Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, 2/420.

⁹ Bkz. Rudiger Schmitt, *The Bisitun Inscriptions of Darius the Great: Old Persian Text* (London: Corpus Inscriptionum Iranicarum, 1991).

¹⁰ Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, 2/420.

¹¹ Nimet Yıldırım, Arsakidlerin Aryan kökenli olduğunu ve Sakalar ile sadece komşuluk ilişkileri olduğunu iddia etmektedir. Bkz. Yıldırım, *İnan Mitolojisi*, 121.

¹² Bkz. Bülent İplikçioğlu, *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990), 1/91-92; K. Schippmann, "Arsacids ii. The Arsacid Dynasty", *Encyclopaedia Iranica* (New York: Eisenbrauns Inc., 2016), 2/5/525-536; Yıldırım, *İnan Mitolojisi*, 120.

¹³ Schippmann, "Arsacids ii. The Arsacid Dynasty", 2/5/525-536; İbn Cerir Taberî, *Târihu't-Taberî: Taberî Tarihi*, çev. Cemalettin Saylık (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019), 2/41; Jacques Duchesne-Guillemin, "Zoroastrian Religion: Iranian Religion under Seleucids and Arsacids", *The Cambridge History of Iran: Seleucid Parthian*, ed. Ehsan Yarshater (Cambridge: Cambridge University Press, 1983), 3/874.

¹⁴ Isidore of Charax, *Parthian Stations By Isidore of Charax: An Account of the Overland Trade Route Between the Levant and India in The First Century B.C.*, ed. Wilfred H. Schoff (Philadelphia: The Commercial Museum, 1914), 9 (böl. 11).

akraba evlilikleri gibi hususlar Arsakid döneminde de dinî yaşamın Med ve Ahamenî devletlerinden çok farklı olmadığı hakkında bilgiler vermektedir.¹⁵

1. Din Adamları ve Mazdeizm

Gatalar, dönemin sosyal sınıflarına dair bir imada bulunmasa da Genç Avesta, göçebe toplumu; çobanlar/köylüler (vâstrya, fşuyant), savaşçılar (rataêştar) ve din adamları (âtravan) olarak üçlü kategoriye ayırmaktadır.¹⁶ Din adamlarının başında bir başrahip bulunmaktaydı. Dinî vazifelerinin yanında sosyal normlara ve yönetime doğrudan veya dolaylı etki etmekteydiler. Zerdüş'tün Aryanların yaklaşık MÖ 1200'lerde İnan içlerine göçünden önce yaşadığı düşünüldüğünde ilk dönem sosyal yapısının Hint-Aryan karakterli olduğu ortaya çıkmaktadır.¹⁷

Gatalar'da bahsi geçen din adamlarından kavi ve karapanlar, görünüşe göre eski Aryanların dinamik bir parçasını oluşturmaktaydılar. Muhtemelen Zerdüş'te bu ruhban sınıflarının bir üyesiydi. Kutsal Metinler karapanların ritüel uzmanı olduğunu ima etmektedirler.¹⁸ Gatalar'a göre bu sınıflar ibadet ve ritüelleri nedeniyle kötü karakterlidir. Örneğin Gatalar, sığırın kurban edilmesine ve/veya kötü muamele görmesine karşı çıkarken kavi ve karapanları "ölümsüzlük elde etmek ya da şifa bulmak" için¹⁹ sığırı öldürüp sevinç çığlıkları atmakla suçlamaktadır.²⁰ Gatalar'a göre bu, onları Yalan'ın (Druj) hizmetkârı yapmaktaydı.²¹ Diğer taraftan Gatalar halkı ve idarecileri yoldan çıkararak bu din adamlarının sarhoşluğuna atıfta bulunur.²² Bu durum, muhtemelen onların ayinlerini, Haoma marifetiyle, sarhoş esrimeler yaparak icra ettiğini işaret etmektedir.

Kadîm Aryan ritüellerinde yeri olmayan tapınaklar muhtemelen dış etkenler sebebiyle zamanla önemli bir konum kazanmıştır. Böylece tapınaklar dinî hayatın odağını oluşturmaya başlamış ve bu, yeni bir ruhban sınıfını meydana getirmiştir. Med ve Ahamenî dönemleri ruhbanlar arasında herhangi bir hiyerarşinin olup olmadığı hususunda karanlıktır. Fakat rahiplerin belli ailelere hizmet edip geçimini onlardan sağladığı dini ayin mekânlarının varlığı bilinmektedir. Örneğin Kûruş'un mezarında kralın ruhu için ayinler düzenleyen ve sunular takdim eden din adamları bu bağışlarla geçinmekteydiler.²³ Daha

¹⁵ Mary Boyce, "Arsacids iv. Arsacid Religion", *Encyclopaedia Iranica* (New York: Eisenbrauns Inc., 1986), 2/5/540-541.

¹⁶ Arthur Christensen, *İran der Zamân-ı Sâsânîyân*, çev. Gulâm Rızâ Reşîd Yâsemî (Tahran: Emîr-i Kebîr, 1367), 149; Arthur Christensen, "Sasanid Persia", *The Cambridge Ancient History* (Cambridge: Cambridge University Press, 1939), 7/114; Maganlal Amritlal Buch, *Zoroastrian Ethics* (Baroda: Mission Press, 1919), 37-38; Mary Boyce, *Zoroastrians; Their Religious Beliefs and Practices* (London, Boston, Henley: Routledge & Kegan Paul, 1979), 2.

¹⁷ Mary Boyce, *A History of Zoroastrianism II* (Leiden: Brill, 1982), 1-3.

¹⁸ Boyce, *Zoroastrianism I*, 12.

¹⁹ Yesna 32/14.

²⁰ Yesna 32/12.

²¹ Yesna 32/15.

²² Yesna 46/11, 48/10.

²³ Boyce, *Zoroastrianism II*, 228-229; Boyce, *Zoroastrians*, 66.

sonraları mabetlerin, kutsal ateşlerin ve türbelerin koruyucuları olarak peyda olan bu yeni bir ruhban sınıfı İnan'da geleneksel olarak kan bağıyla geçen bir hiyerarşiye sahipti. Kalıtım yoluyla geçen ruhbanlığa Sardis'teki²⁴ bir yazıt örnek olarak verilebilir. Eski Farsça "kutsal mekânın efendisi" anlamındaki *Baginapati* kelimesi bu tür ruhbanlığa dair bir ifadedir.²⁵

Tapınakların yer edinmesiyle birlikte ortaya çıkan tapınak ibadeti, dinde birtakım değişiklikler meydana getirmiştir. Daha önce inananlardan maddi taleplerde bulunmayan Mazdeizm'in tapınaklara bağlı olarak ortaya çıkan yeni ruhban sınıfı, kişilerin dünya ve ahiret mutluluğu için kutsal ateşe sunularda bulunmasını dikte etmekteydi. Çoğu durumda ruhbanlar Pers toplumunun maddi zenginliklerini kendi uhdelerine aktarmakta bir beis görmemekteydiler. Zamanla tapınakların başrahipleri, feodal ağalar haline gelerek yadsınamaz bir gücün sahibi konumuna yükseldiler.²⁶

Boyce'a göre İnan'ın pagan dönemlerinde din adamları ve peygamberler için kullanılan terimler, karmaşık bir dinî deneyim örüntüsünü aksettirmektedir. Diğer taraftan spiritüel ihtiyaçları karşılama gereksinimi, bilge/kâhin ve ritüelist ruhbanların (zaotar) varlığını zorunlu kılmış olmalıdır. Hint-İnan geleneği erkeklere resmi ritüeller de dâhil olmak üzere dinî sorumluluklar vermektedir. Din adamı olarak yetiştirilenlerin ise düzenli dinî yükümlülükleri yerine getirmesi gerekir.²⁷

2. Mazdeizm'den Zerdüştiliğe Muğların Rolü

2.1. Dinî ve etnik kimlik

Kökeni eski Farsça olan muğ (Av. moğu/mokhu, E. Far. magu/maguş, Yun. magi, Lat. magus, Peh. muğ, Ar. mecus); Med, Ahamenî ve Arsakid hanedanları dönemlerinde Batı İnanlı din adamlarına verilen yegâne isimdir. Örneğin Yunan tarihçi Herodot'a²⁸ göre Medlerin din adamları aynı boyun üyeleri olan muğlardı.²⁹ Kelime Gatalar'da geçmezken Avesta'da ise tek bir yerde bulunur ve hangi anlamda kullanıldığı muğlaktır.³⁰ Ancak

²⁴ Günümüzdeki Manisa'nın Salihli ilçesine bağlı Sart Mahallesi yakınlarında kurulmuş antik Lidya kenti.

²⁵ Boyce, *Zoroastrianism II*, 229.

²⁶ Strabo, *The Geography of Strabo*, çev. Duane W. Roller (London: Cambridge University Press, 2014), 12/3.37; Boyce, *Zoroastrianism II*, 229-230.

²⁷ Boyce, *Zoroastrianism I*, 13.

²⁸ Milattan önce 480-425 yıllarında yaşayan "Herodot'un Tarihleri"nin, Perslerle ilgili birçok bilgiyi barındıran en önemli klasik dönem kaynağı olduğu söylemek yanlış olmayacaktır. Pers kralı Büyük Kuruş ve Lidya kralı Kandaules dönemleriyle başlayan dokuz kitaplık serisinde tartışmalı birçok mesele olsa da kendinden sonra gelen yazarların ve dahi günümüz bilginlerinin en önemli kaynaklarından birisi konumundadır. Bkz. Albert De Jong, *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*, ed. R. Van Den Borek vd. (Leiden: Brill, 1997), 76-77; Haugh, *The Sacred Language*, 5.

²⁹ Herodotos, *Tarih*, çev. Müntekim Ökmen (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019), 1/107; Boyce, *Zoroastrianism II*, 19-20; Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, 2/60-67.

³⁰ Yesna 65/7; C. P. Tiele, *The Religion of the Iranian Peoples*, çev. G. K. Nariman (Bombay: "The Parsi" Publishing Co., 1912), 1/44; Alıcı, *Kadim İnan'da Din*, 9.

Avestaca “kabile (nin bir üyesi)” anlamına gelen *moγu* kelimesi ile etimolojik olarak bağlantılıdır.³¹ Din adamları için Doğu İnanlı *âtravan/âtharvan* kelimesi daha eski bir kullanım gibi görünmektedir. Ancak zamanla Batı İnanlı muğ kelimesi, İnan coğrafyasını domine etmiştir.³² Arsakid döneminden itibaren de Zerdüşti din adamlarının genelde muğ olarak anılmaya başlandığı görülmektedir.³³ Sâsânî döneminde ise ateş tapınaklarının başrahiplerine de ‘muğların efendisi’ anlamında *magupati* denilmekteydi³⁴ bununla birlikte muğlar geneli temsil eden alt seviye din adamları olmuşlardı.³⁵ Diğer taraftan Süryânîceden (mgoşa) Arapçaya *mecus* şeklinde giren ifade Arap coğrafyasında yalnızca din adamlarını değil Zerdüştiliğe inanan herkesi kapsayacak şekilde bir anlam genişlemesine uğramıştır.³⁶ Nitekim Kur’an-ı Kerim’de de bu yönde bir kullanım mevcuttur.³⁷

Avesta’nın Yesna bölümündeki muğlara yapılan belli belirsiz imayı³⁸ göz ardı edersek Muğ kelimesini içeren en eski belge I. Dâryûş’un Behistun yazıtlarıdır.³⁹ Yunan belgelerindeki muğlara dair en eski atıflar ise Eshilos’un Persler (Persae (Persians) of Aeschylus) adlı eserinde ve Heraklitos’un MÖ 500 civarında kaleme aldığı bir metinde yer almaktadır.⁴⁰ Ayrıca Herodot, Strabo, Pompeius Trogus, Apuleius ve Ammianus Marcellinus gibi klasik dönem Batılı yazarlar muğlar hakkında kayda değer bilgiler vermektedir. Bunlardan bazılarına göre muğlar Zerdüşt’ün takipçileri ya da talebeleriydi.⁴¹ Şüphesiz ki Ahamenî döneminin muğlar konusunda en önemli Yunan kaynağı Halikarnaslı Herodot’un *Tarihleri*’dir.⁴² Muhtemelen Herodot’un çağdaşı olan Lidyalı Xanthus da *Lydiaca*’sında muğlara dair atıflar yapmıştı ancak elimize gelen nüshalarda dikkate değer bilgiler bulunmamaktadır. Xenophon muğlar hakkında nispeten daha güvenilir bilgiler vermektedir.⁴³

I. Dâryûş’un Behistun yazıtları Büyük Kûruş’un oğlu ve halefi Kambuyza’nın ölümüyle kendini II. Kûruş’un oğlu Bardiya olarak tanıtan bir muğun tahtı ele geçirmesi ve sonrasında onun alt edilme hikâyesini aktarır.⁴⁴ Üç dilde kaleme alınan yazıtın Babil

³¹ De Jong, *Traditions of the Magi*, 387.

³² Boyce, *Zoroastrianism II*, 230.

³³ Muhammad A. Dandamayev, “Magi”, *Encyclopædia Iranica* (Eisenbrauns Inc., 2000).

³⁴ Boyce, *Zoroastrianism II*, 229.

³⁵ Christensen, *İnan der Zamân-ı Sâsânîyân*, 151.

³⁶ Mehmet Alıcı, “Şehristânî’nin ‘el-Mecûs’ Tasnifinin Mecûsî Kutsal Metinlerinden Hareketle Tahkiki”, *İslâm Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 71; Alıcı, *Kadim İnan’da Din*, 12.

³⁷ *Kur’an-ı Kerim Meali* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011), el-Hac 22/17.

³⁸ Yesna 65/7.

³⁹ Dandamayev, “Magi”.

⁴⁰ M. Papathocophances, “Heraclitus of Ephesus, the Magi and Achaemenids”, *Iranica Antiqua* 20 (1985), 101; Dandamayev, “Magi”.

⁴¹ Dandamayev, “Magi”.

⁴² Bkz. Herodotos, *Tarih*; Herodotos, *The Histories*, çev. George Rawlinson (Idaho: Roman Roads Media, 2013).

⁴³ Dandamayev, “Magi”.

⁴⁴ Schmitt, *The Bisitun Inscriptions*, 50-54.

versiyonu kelimeyi "bir Mede... Magus", Elam versiyonu ise *ma-ku-iş* olarak ifade etmektedir. Buradan ifadeyi Elam, Babil dillerinde karşılayan bir kelimenin olmadığını anlamaktayız.⁴⁵ Dolayısıyla muğların Mezopotamya tandanslı olmadığını iddia edebiliriz. Herodot'a göre Ahamenî sarayında görevli bir muğ olan Smerdis, Kambuyza'nın emriyle gizli bir şekilde öldürülen Kûruş'un oğlu Smerdis olduğunu iddia ederek tahtı ele geçirmiştir. Herodot, Dâryûş'un tahtı ele geçirmesini Behistun yazıtlarına göre detaylı bir şekilde ele almaktadır.⁴⁶ Her iki hikâye de muğların ruhban yönünü içermemektedir. Fakat bunun Perslerin dayattığı yeni dine karşı eski inanışlarını korumak isteyen din adamlarının bir başkaldırısı olabileceği gerçeğini göz ardı etmemek gerekir. Ayrıca yazıtlarda etnik vurguda bulunmazken Herodot'un rivayeti etnik ve siyasi içerik taşımaktadır. Bunun nedeni Herodot'un rivayetinin MÖ beşinci yüzyılın düşünce biçimini de yansıtması olabilir.⁴⁷ Moulton, Perslerin muğları ikinci sınıf yerel halk olarak gördüğü düşüncesiyle söz konusu başkaldırışı etnik bir temele oturtmaya çalışır.⁴⁸ Boyce, Medlerin İnan hâkimiyeti öncesinde Zerdüştiliği kabul etmeye başladığını ve muğların onların ruhban sınıfını temsil eden boyu olabileceğini iddia etmektedir.⁴⁹

Kelimenin kökeninin Hint-Aryan olmadığı aksine İnan'ın yerli halkına ait olduğu da iddia edilmektedir.⁵⁰ Boyce'a göre muğların etnik bir kimlik taşıdığına dair bir delil bulunmaz. O, Med döneminde ünlene kelimenin belli bir Med kabilesine atfedilmediğini aksine daha çok genel olarak din adamlarını tarif ettiğini ifade etmektedir.⁵¹ Kelimenin Anadolu'ya kadar yayılmış olması bunu haklı çıkarabilir.⁵² Ancak Shaul Shaked, Boyce'un bu yaklaşımının doğru olmayabileceğini ifade etmektedir. Zira Elam tabletleri muğları dini faaliyetler dışında da ele almaktadır.⁵³ Benzer şekilde Behistun yazıtlarında bahsi geçen Pers tahtını hile ile belli bir süreliğine ele geçiren Gaumata'nın bir muğ olmasına rağmen din adamı olduğuna yönelik hiçbir ibare bulunmaz.⁵⁴ Şüphesiz pek çok kişiye yalnızca rahip ailelerinde doğdukları için muğ unvanı verildiğini kabul etmek, her halükârda bunun rahiplere ayrılmış bir terim olduğu varsayımını boşa çıkarır. Ancak ne olursa olsun terimin spiritüel bir çağrışıma sahip olduğu yadsınamaz. Diğer taraftan Sâsânî döneminde bu terim çoktan Zerdüşti ruhban sınıfı ile eşanlamlı hale gelmişti. Sâsânî döneminde bile din

⁴⁵ Dandamayev, "Magi".

⁴⁶ Herodotos, *Tarih*, 3/61-79; Dandamayev, "Magi".

⁴⁷ Boyce, *Zoroastrianism II*, 85-86.

⁴⁸ A. Berriedale Keith, "The Magi", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* Ekim (1915), 791.

⁴⁹ Boyce, *Zoroastrianism II*, 9.

⁵⁰ Dandamayev, "Magi".

⁵¹ Boyce, *Zoroastrianism II*, 19-20.

⁵² De Jong, *Traditions of the Magi*, 390.

⁵³ Shaul Shaked, *Dualism in Transformation Varieties of Religion in Sasanian Iran* (London: School of Oriental and African Studies University of London, 2005), 90-91.

⁵⁴ Bkz. Schmitt, *The Bisitun Inscriptions*, 50-72; Herodot'a göre adı Smerdis olan Pers yazıtlarının Gaumata'sını karşılaştırmak için bkz. Herodotos, *Tarih*, 3/61-79; Elias J. Bickerman - Hayim Tadmor, "Darius I, Pseudo-Smerdis, and Magi", *Athenaeum* 56 (1978), 251-261.

uzmanlığı ile kamu, adli veya idari makam arasında hiçbir zaman net bir ayırım söz konusu olmamıştır.⁵⁵

Bazı araştırmacılar muğların Zerdüşti olup aynı zamanda Med kabilesi üyesi olmadığını iddia etmektedir.⁵⁶ P. M. Sykes'e göre onlar ilk zamanlar Aryan olmayıp Turan ırkına mensuptular ve Persler muğların dinini Sâsânî döneminin başlarında yeni yeni benimseye başlamışlardı.⁵⁷ Rawlinson'a göre, 'Magizm' yani muğ dinî geleneği İskitlere dayanmaktaydı. Kadim inanış ve ritüeller, muhtemelen muğların marifetiyle zamanla Zerdüştiliğe eklenmişti.⁵⁸ İlya Gershevitch ise muğların belirli bir dini temsil etmediğini yalnızca teknik ibadet uzmanı olduklarını iddia etmektedir. Onlar gerekli tüm donanımlarıyla birlikte profesyonel rahiplerdi ve para karşılığında İnan Tanrılarına yakarmaktaydılar.⁵⁹

Herodot'un aksine antik yazarlardan Strabo, muğların bir pers kabilesinin üyeleri olduğunu belirtir.⁶⁰ Ancak muğlarda görülen ensest evlilik, ateşe tapma ve cesetleri yırtıcı hayvanların yemesi için açıkta bırakma pratiklerinin antik Perslerde görülmemesi ve Gatalar'ın bunları içermemesi bu iddiayı zayıflatmaktadır.⁶¹ Bickerman ve Tadmor, Perslerde de Med benzeri babadan oğula geçen bir muğ sınıfının olduğunu iddia etmektedir.⁶² Bununla birlikte Benveniste ve Gershevitch, muğların İnan öncesi Aryanlarda kendine has bir sosyal sınıf olduğunu ve bu sınıfın Med döneminde din adamı (magavân) konumuna yükseldiğini ifade etmektedir. Zaehner muğların aynı adı taşıyan Med kabilesinden farklı olduğunu varsaymaktadır.⁶³ Bununla birlikte ona göre Zerdüş'tün öğretisi halk tarafından kabul edilmesi için alışageldikleri inanç ve pratikleri içerecek şekilde muğlar tarafından değiştirilmiştir.⁶⁴ Diakonoff'a göre muğ ibaresi aslen etnik bir terimdir. Muğlar son Med kralı Astyages dönemine kadar Zerdüştiliğin resmi din adamı konumuna gelmiş olmalıdır.⁶⁵

Sadece Dâryûş'un değil diğer Ahamenî Krallarının yazıtlarında da Zerdüş'te dair herhangi bir ibare yoktur.⁶⁶ Diğer taraftan Persepolis Tahkimat Belgeleri bu dönemde

⁵⁵ Shaked, *Dualism in Transformation*, 90-91.

⁵⁶ Dandamayev, "Magi".

⁵⁷ Percy Sykes, *A History of Persia* (London: Macmillan and Co., 1915), 1/115-116.

⁵⁸ Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, 2/425-426.

⁵⁹ İlya Gershevitch, "Zoroaster's Own Contribution", *Journal of Near Eastern Studies* 23/1 (1964), 25.

⁶⁰ Strabo, *The Geography of Strabo*, 15/3.1.

⁶¹ Milad Milani, *Sufism in the Secret History of Persia* (London, New York: Routledge, 2013), 28.

⁶² Bickerman - Tadmor, "Darius I, Pseudo-Smerdis, and Magi", 253.

⁶³ Robert C. Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism* (London: Weidenfeld and Nicolson, 1961), 163.

⁶⁴ Zaehner, *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*, 5.

⁶⁵ Igor Mikhaïlovich Diakonoff, *Târîh-i Mêd*, çev. Kerîm Keşâverzi (Tahran: Bongâh-ı Tercüme vü Neşri Kitâb, 1345), 274-275, 392-400.

⁶⁶ Buna mukabil Sâsânî döneminde oluşturulan Zerdüşti resmi tarihinde de birçok mitolojik figürün arasında Ahamenî krallarının çoğu yer almaz.

Mazdeizm'in yanı sıra Elam ve Mezopotamya inançlarına da hoş görüşle yaklaşıldığını göstermektedir.⁶⁷ Muğların ve Ahamenî devletinin Zerdüşti olup olmadığı tartışmalı bir durumdur.⁶⁸ İlyâ Gershevitch, muğların MÖ dördüncü yüzyılın ilk yarısında halen Zerdüşti'nin peygamberliğini kabul etmemiş olabileceğini belirtmektedir. Onlar Ahura Mazda (Oramazdes) ve Angra Mainyu'nun (Areimanios) arasındaki çatışmayı kabul etmekle birlikte politeist inanışları benimsemiş gibi görünmekteydiler.⁶⁹ Moulton, düalist inanışların muğların dini geleneklerinde az ya da çok etkili olduğunu iddia etmektedir.⁷⁰ Genel olarak muğların Sâsâni dönemindekine benzer bir Zerdüştiliği benimsemedikleri sonucuna varılabilir. Belki de Ahura Mazda'yı yücelten Zerdüştiliğin yanı sıra diğer dini inanışları dışlamayan senkretik bir dini bakış açısına sahiptiler.

Muğ (magi) kelimesi batıda din adamının yanı sıra büyücü, sihirbaz ve şifacı anlamlarını da içeren en az iki farklı türde kullanılmıştır.⁷¹ Sofokles, Eshilos, Euripides, Heraklitos, İskenderiyeli Klement gibi Batılı yazarlar muğ kelimesini büyücü, sihirbaz, sahtekâr şifacı vb. olarak aşağılayıcı bir şekilde kullanır ve De Jong'a göre bu kullanım beşinci yüzyıl Batılı bilginleri arasında oldukça yaygın olup yeniden gözden geçirilmesi gereklidir.⁷² Modern dönemde de her olumsuzluğun muğlara atfedilmesinde hatta onların aryan olmadığına dair teoriler geliştirilmesinde bu durumun etkisi yadsınamaz.⁷³ Muğların Daevaların hizmetkârı olduğu veya eski Med inancına mensubiyetleri tartışılmakla birlikte kadim büyücüler oldukları iddia edilmiştir.⁷⁴ De Jong, muğların teolojik inanç ve dini pratikleri benimsemiş din uzmanları olduğunu iddia etmekte ve aksi iddiaları mesnetsiz bulmaktadır.⁷⁵ Bunların yanında batı İnan'da Zerdüştiliğin gerçek temsilcileri oldukları söz konusu olup günümüze ulaşan tüm kanıtlar muğların Zerdüşti din adamları olduğu yönündedir.⁷⁶

Batıda MÖ beşinci yüzyıla birlikte muğ kelimesinin İnanlı din adamlarını betimlerken aynı zamanda büyücü, sihirbaz ve kâhinleri nitelemek için kullanılması onlara

⁶⁷ Richard T. Hallock, *Persepolis Fortification Tablets* (Chicago: The University of Chicago Press, 1969), 345, 346, 350, 353, 587, 2029, 2073.

⁶⁸ Dandamayev, "Magi".

⁶⁹ Gershevitch, "Zoroaster's Own Contribution", 16.

⁷⁰ James Hope Moulton, "The Zoroastrian Conception of a Future Life", *Journal of The Transactions of the Victoria Institute* 47 (1915), 245.

⁷¹ De Jong, *Traditions of the Magi*, 387.

⁷² De Jong, *Traditions of the Magi*, 387-389.

⁷³ James Hope Moulton, *Early Zoroastrianism* (London: The Hibbert Lectures, 1926), 428-430; Gherardo Gnoli, *Zoroaster's Time and Homeland A Study on the Origins of Mazdeism and Related Problems* (Naples: Stituto Universitario Orientale, 1980), 206-219.

⁷⁴ Bickerman - Tadmor, "Darius I, Pseudo-Smerdis, and Magi", 251-261; Papathcophances, "Heraclitus of Ephesus, the Magi and Achaemenids".

⁷⁵ Muğların sadece büyücü olduğu ve din adamı olmadıkları iddiaları için bkz. Bickerman - Tadmor, "Darius I, Pseudo-Smerdis, and Magi", 251-261.

⁷⁶ De Jong, *Traditions of the Magi*, 389-390.

karşı indirgemeci bir tavrın varlığına işaret etmektedir.⁷⁷ Diğer taraftan Hıristiyan geleneğinde önemli bir yere sahip olan “bebek İsa’yı kutsamaya gelen muğlar”⁷⁸ hadisesinde olduğu gibi “doğudan gelen bilgelik” anlamına geldiği de görülmektedir.⁷⁹ Bu çift anlamlı kullanım muğlara dair metinleri ele almada önemli bir problem oluşturmaktadır. Metinlerin çoğunun iki anlamdan hangisini belirtildiği belli değildir. Diğer taraftan klasik metinler Pers din adamlarını Mısırlı, Babilli, Suriyeli ve Hindu vb. ruhbanlarla aynı kategoride ele alır; bazı metinler Brahmanlar ve Keldânî din adamlarına atıf yaparken muğları işaret etmektedir. Muğların İnan dışında da bir şekilde varlığını sürdürmesi atıf açısından bir sorun teşkil etmektedir. Bütün bu sorunlar muğlara dair bütün atıfların İranlı din adamına yöneltilmediğini göstermektedir.⁸⁰

Bazı araştırmacılar muğların Zerdüşti olmadığına vurgu yapmaktadır.⁸¹ Rawlinson, onların Zerdüştilikten daha eski olan İskit inancına mensup olduklarını savunmaktadır.⁸² Aristo’ya göre muğ geleneği Mısır ruhbanlığından bile önceydi.⁸³ Farhang Mehr’e göre muğlar Gatalar’ın getirdiği terakkiyi engellemişlerdi.⁸⁴ Moulton, muğları İnan’ın eski yerli halkı olmakla ve Zerdüş’ün öğretisini değiştirmekle itham etmektedir.⁸⁵ Ona göre Muğ kelimesi köken olarak alt sınıf (serf) anlamına gelmektedir ve Aryanlar yerel halkı köle (hizmetçi) olarak gördüğü için “mug” olarak adlandırmışlardır.⁸⁶ Ancak muğların böyle aşağılayıcı bir tabiri benimsemesi çok mantıklı değildir. Diğer taraftan kelimenin şifacı ve kötü ruhları kovan din adamı anlamı taşımış olması daha olası görünmektedir.⁸⁷ Ayrıca Moulton gibi bazı araştırmacılar, Tanakh’ta geçen Babilli kişilerin muğ kelimesini çağrıştıran adlara sahip olmasını, Zerdüş’ün muğların büyü ve sihirle meşgul olmasına karşı çıkmasını, muğların arınma ritüellerinin Perslerinkinden farklı olmasını, muğların düalist ve animist inançlarını, Perslerin aksine muğların ensest ilişkiyi benimsemelerini, muğların belirgin bir ahiret inancına sahip olmamaları gibi durumları muğların Aryan olmadığını kanıtlamak amacıyla öne sürmektedirler.⁸⁸

Örneğin Moulton’a göre, Kudüs’ü işgal eden Babil kralı Nabukadnezar’ın (Buhtunnasr) (h. MÖ 605–562) önde gelenlerinden biri olarak Eski Ahitte bahsi geçen Rab-

⁷⁷ Bickerman - Tadmor, “Darius I, Pseudo-Smerdis, and Magi”, 252; Papathcophances, “Heraclitus of Ephesus, the Magi and Achaemenids”, 105; De Jong, *Traditions of the Magi*, 388.

⁷⁸ Bkz. *Kitab-ı Mukaddes* (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1981) Matta 2/1.

⁷⁹ Dandamayev, “Magi”.

⁸⁰ De Jong, *Traditions of the Magi*, 393-394.

⁸¹ Dandamayev, “Magi”.

⁸² Bkz. Rawlinson, *The Seven Great Monarchies*, 2/425-426.

⁸³ Aristotle, *The Works of Aristotle*, ed. David Ross (Oxford: Clarendon Press, 1952), 12 Select Fragments/79; Milani, *Sufism in the Secret History of Persia*, 28.

⁸⁴ Farhang Mehr, *The Zoroastrian Tradition: An Introduction to the Ancient Wisdom of Zarathushtra* (Rockport, Massachusetts: Element Press, 1991), 2-10.

⁸⁵ Moulton, *Early Zoroastrianism*, 429; Keith, “The Magi”, 790-791.

⁸⁶ Moulton, *Early Zoroastrianism*, 429.

⁸⁷ Keith, “The Magi”, 791.

⁸⁸ Detaylı bilgi için bkz. Keith, “The Magi”, 792-796; De Jong, *Traditions of the Magi*, 390.

Mag⁸⁹ adı Asur sarayındaki muğların varlığını kanıtlamaktadır.⁹⁰ Benzer olarak Hezekiel'deki "*Beytül-Makdis'te güneşe doğru ibadet edenler*"⁹¹ Kudüs'teki muğları işaret ediyor olabilir. Moulton'a göre bunlar *muğların Aryan olamayacağını aksine Aryan istilası öncesinde var oldukları için Babil'de olduklarını* kanıtlamaktadır.⁹² Ancak Yaremya ve Hezekiel'de geçen ifadelerin bu yorumu Eski Ahit araştırmacılarınca makul görülmemektedir.⁹³ Diğer taraftan Mısır'daki Elifantin'de bulunan MÖ 434 yılına ait Aramice bir belge Persler döneminde muğlara dair atıflar (mgwšj) içermektedir.⁹⁴

Cenaze gelenekleri arasındaki farklılık da Muğların Aryan olmadığına kanıt olarak gösterilmektedir.⁹⁵ Eski Hint-Aryanlar ölümlerini gömerken muğların onları yabancı hayvanlara yem etmesi⁹⁶ önemli bir ayrıntıdır. Ancak iddia edildiği gibi Aryanların zamanla alt sınıf olarak gördükleri muğların ritüellerini benimsemesi mantıklı değildir. Diğer taraftan inhumasyon yani gömü defin tekniklerine rastlansa da eski Aryanların bazılarının ölümlerini vahşi hayvanlara sunmadıklarını kanıtlamak mümkün değildir.⁹⁷ Arkeolojik kanıtlar cesetlerin vahşi hayvanlara yem edilmesi geleneğinin Doğu İnan ve Orta Asya kökenli olduğunu göstermektedir. Muğların ortaya çıktığı tahmin edilen Batı İnan'da ise inhumasyon defin tekniğinin yaygın olduğu görülmektedir.⁹⁸ Zararlı kabul edilen yaratıkların (xrafstras) öldürülmesi geleneğinin ise Sanskrit literatürdeki Kambojas kültüründe de bulunması onun Hint-Aryan bağına göz önüne sermektedir.⁹⁹ Ayrıca bu uygulamanın Zerdüşti düalizmine uygun olması onun Aryan olduğunu kanıtlar niteliktedir.¹⁰⁰ Herodot'un muğların bu geleneğine atıfta bulunması¹⁰¹ onların birer Zerdüşti olduğunun işareti olabilir.¹⁰² Bununla birlikte Zerdüş öncesi muğ kimliğini sadece klasik Batılı yazarlara bağlı kalarak anlayabilmek güçtür.¹⁰³

⁸⁹ *Kitab-ı Mukaddes* Yaremya 39/3,13.

⁹⁰ Moulton, *Early Zoroastrianism*, 429-430.

⁹¹ *Kitab-ı Mukaddes* Hezekiel 8/16-17.

⁹² Moulton, *Early Zoroastrianism*, 430.

⁹³ Keith, "The Magi", 792.

⁹⁴ Emil C. Kraeling, *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri: New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony at Elephantine*, New Haven: Yale University Press, 1953, böl. 4/24.

⁹⁵ Detaylı bilgi için bkz. Keith, "The Magi", 792-796; De Jong, *Traditions of the Magi*, 390.

⁹⁶ Bkz. Herodotos, *Tarih*, 1/140; Strabo, *The Geography of Strabo*, 15/3.20.

⁹⁷ Keith, "The Magi", 792-793.

⁹⁸ Gregoire Frumkin, *Archaeology in Sovyet Central Asia* (Leiden, Köln: Brill, 1970), 22, 92, 96, 99-103, 113, 125, 151; Boyce, *Zoroastrianism I*, 113; Frantz Grenet, "Zoroastrianism in Central Asia", *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*, ed. Michael Stausberg vd. (Chichester: John Wiley & Sons, Ltd., 2015), 142-143; Nevfel Akyar, *Zerdüştilikte Ahiret İnancı ve Cenaze Törenleri* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018), 95.

⁹⁹ Mary Boyce - Frantz Grenet, *A History of Zoroastrianism III* (Leiden: Brill, 1982), 129-130.

¹⁰⁰ De Jong, *Traditions of the Magi*, 391.

¹⁰¹ "... Mag'lar, insan ve köpekten başka her canlıyı öldürebilirler. Hatta birbirleriyle yarışırçasına karınca, yılan ne olursa olsun, yerde ve havada hayatta her hayvanı öldürürler." Herodotos, *Tarih*, 1/140.

¹⁰² Boyce, *Zoroastrianism II*, 182-183; Boyce - Grenet, *Zoroastrianism III*, 130.

¹⁰³ De Jong, *Traditions of the Magi*, 391.

2.2. Ritüellere ve günlük yaşama etkileri

Sâsâni öncesi İnanlı din adamları arasında bir sınıfsal ayırımın varlığı konusunda net bilgilere sahip değiliz. Ancak Ahamenî döneminde çeşitli vazifeleri yerine getirmek için bazı ayırışmaların olduğuna dair imalara sahibiz. Bu konuda Elam belgeleri tartışmalı bazı bilgiler sunmaktadır. Elam tabletleri makuiş (magu, muğ)¹⁰⁴, haturmakşa (Av. *âtrâ-vaxş*, ateş rahibi)¹⁰⁵, Lan lirira (Lan ayini¹⁰⁶ icra eden)¹⁰⁷, pirramasda (framazdâ, ilahi ezberleyen)¹⁰⁸, *hatarmabattiş/atrubattiş (atrava-pati, başrahip)*¹⁰⁹ gibi din adamlarını tasnif etmiştir.¹¹⁰ Antik Batı metinlerinin ise herhangi bir sınıfsal imada bulunmayarak sadece muğlara odaklandığını görmekteyiz. En erken *Miladi beşinci yüzyılda yaşamış kilise tarihçisi Sozomen, İnanlı din adamlarını rahip, yüksek rahip ve başrahip olarak üç sınıfa ayırır.*¹¹¹ Bu ayırım, perslerdeki muğ, *mobed (magu-pati) ve mobedân-ı mobed sınıflandırması ile uyumludur.*¹¹² *Hatalı varsayımlarına rağmen Porfirios da Pers ruhbanlarını üç kategoride ele almaktadır. O, ruhbanları et perhizlerine göre üç sınıfa ayırırken bunu Eubulus isimli bilinmeyen bir yazara dayandırmaktadır.*¹¹³

Muğ ritüellerinin önemli bir kısmı büyü ve astrolojiye yer vermektedir. Günümüzde Yunancada büyü anlamına gelen *mageía* [μαγεία] teriminin ve batı dillerinin çoğunda görülen bu terimle türdeş kelimelerin muğların büyü ile alakalarını yansıttığını söyleyebiliriz. Farklı bir yorum olarak bu, muğların Yunan topraklarına da ayak bastığı iddiasına sebep olabilir. Nitekim Platon zamanında Atina'da muğların faaliyetlerine dair kanıtlar mevcuttur.¹¹⁴ Diğer taraftan sözde Platonik Alkibiades, *mageía* terimini "Tanrılara ibadet öğretisi" olarak yorumlamaktadır.¹¹⁵ Benzer olarak Diogenes Laertius, muğların ömürlerini Tanrılara ibadete adadığını ifade ederken¹¹⁶ Dio Krisostom onların ritüel

¹⁰⁴ Hallock, *Persepolis Fortification Tablets*, 757-759, 769, 772, 2036.

¹⁰⁵ Hallock, *Persepolis Fortification Tablets*, 741, 761, 3126.

¹⁰⁶ Persepolis Tahkimat Belgelerinden buğday, bira ve şarapla yapılan bir çeşit ayin olduğu anlaşılma ile birlikte tam olarak neyin kastedildiği belli değildir. Hallock, *Persepolis Fortification Tablets*, 753-755.

¹⁰⁷ Hallock, *Persepolis Fortification Tablets*, fl. 754, 757, 768, 2036. Hallock, *Persepolis Fortification Tablets*, fl. 754, 757, 768, 2036.

¹⁰⁸ Hallock, *Persepolis Fortification Tablets*, 773, 1957.

¹⁰⁹ Hallock, *Persepolis Fortification Tablets*, 1154, 1171, 1172, 1219, 1986.

¹¹⁰ De Jong, *Traditions of the Magi*, 394; Dandamayev, "Magi".

¹¹¹ Sozomen, "The Ecclesiastical History of the Sozomen", çev. Edward Walford, *History of the Church* (London: Bohn's Ecclesiastical Library, 1855), 2/10.1, 12.4.

¹¹² De Jong, *Traditions of the Magi*, 394-395; Philip G. Kreyenbroek, "The Zoroastrian Priesthood after the Fall of the Sasanian Empire", *Transition Periods in Iranian History*, (1987), 151-153.

¹¹³ Porphyry, *Select Works of Porphyry: Containing His Four Books on Abstinence from Animal Food; His Treatise on the Homeric Cave of the Nymphs; and His Auxiliaries to the Perception of Intelligible Natures*, çev. Thomas Taylor (London: J. Moyes, 1823), 4/16; De Jong, *Traditions of the Magi*, 395.

¹¹⁴ Dandamayev, "Magi".

¹¹⁵ Platon, *Alkibiades I-II*, çev. Furkan Akderin (İstanbul: Say Yayınları, 2010), 1/122a.

¹¹⁶ Diogenes Laertius, *Lives of Eminent Philosophers*, çev. R. D. Hicks (London: William Heinemann, 1925), 1/6.

uzmanları olduğunu belirtmektedir.¹¹⁷ Porfirios ise muğları “ilahi bilgeliğe vâkıf olup ilahi olana ibadet edenler” olarak betimlemektedir.¹¹⁸ Ayrıca Dio Krisostom’a göre Yunanlar cahillikleri nedeniyle muğ (magi) kelimesini büyücü anlamında kullanmaktadır.¹¹⁹

Herodot, Perslerin kurban merasimlerini muğların icra ettiği ayin olmadan yapamayacağını ifade etmektedir.¹²⁰ Ona göre muğların cenaze törenleri de perslerden farklıdır. Muğlar ölümlerini kuş ve köpek gibi hayvanlar parçalamadan gömmezler. Köpek ve insan dışında bütün canlıları öldürebilirler hatta karınca ve yılan gibi hayvanları öldürmek için yarışırılar.¹²¹ Muhtemelen muğlar Med Devleti sonrasındaki Pers döneminde de kâhinlik, rüya yorumu, ayinleri yönetme, krala danışmanlık etme, şifacılık vb. vazifelerine devam etmekteydiler.¹²² Herodot, kral Serhas’ın (Xşayârşâ, Hşayarşa, Xerxes) (h. MÖ 486-465) muğların tavsiyesi olmadan önemli bir karar almadığını, rüyalarını onlara yorumlattığını, muğların kehanetlerine önem verdiğini ve onları ordusuyla birlikte sefere götürdüğünü rivayet etmektedir.¹²³ Herodot’a göre Serhas döneminde muğlar ordu için libasyon ayinleri düzenliyor ve nehirlere at kurban ediyorlardı.¹²⁴ Herodot’un anlatıları muğların Zerdüşti olabileceğine dair imalar barındırır da o, kitabının hiçbir yerinde Zerdüş’ten bahsetmez.¹²⁵

Xenophon’a göre de muğlar Pers hükümdarlarına birçok konuda danışmanlık yapmakta ve onların ibadet ve ritüellerini düzenlemekteydiler. Ayrıca prensleri erken yaşlardan itibaren eğitmekle ve hükümdarların taç giyme törenlerine katılmakla görevliydi.¹²⁶ Curtius Rufus, Muğların sefer sırasında Pers askerlerinin arkasından ilahiler okuyarak ilerlediğini bildirmektedir.¹²⁷ Arrian da Büyük Kuruş’un mezarını bekleyen muğların onun onuruna ayda bir at kurban ettiğini aktarmaktadır.¹²⁸ Aristoteles’in

¹¹⁷ Dio Chrysostom, *The Complete Works of Dio Chrysostom*, çev. J. W. Cohoon (Sussex: Delphi Classic, 2017), 36/41.

¹¹⁸ Porphyry, *Select Works of Porphyry*, 4/16; De Jong, *Traditions of the Magi*, 399-400.

¹¹⁹ Chrysostom, *The Complete Works of Dio Chrysostom*, 36/41.

¹²⁰ Herodotos, *Tarih*, 1/101, 132; Ammianus Marcellinus’un (h. 330-395) Pers Savaşındaki şahitliği söz konusu geleneğin oldukça uzun bir süre var olduğunu göstermektedir. Bickerman - Tadmor, “Darius I, Pseudo-Smerdis, and Magi”, 255.

¹²¹ Herodotos, *Tarih*, 1/140.

¹²² Herodotos, *Tarih*, 1/120,128; Boyce, *Zoroastrianism II*, 66-67.

¹²³ Herodotos, *Tarih*, 7/19,37.

¹²⁴ Herodotos, *Tarih*, 7/43,113.

¹²⁵ De Jong, *Traditions of the Magi*, 393.

¹²⁶ Kuruş, muğlara onları kutsamaları için tanrılara kurbanlar sunmalarını emretmişti. Xenophon, *Xenophon’s Cyropaedia*, çev. C. W. Gleason (New York: American Book Company, 1897), 4/5.14, 5.51, 6.11, 5/3.4, 8/3.11-12; Boyce, *Zoroastrianism II*, 215.

¹²⁷ Quintus Curtius Rufus, *The History of the Life and Reign of Alexander the Great*, çev. John Carew Rolfe (London: Harvard University Press, 1946), 3/3.9.

¹²⁸ Arrian, *The Anabasis of Alexander*, çev. E. J. Chinnock (London: The Selwood Printing Works, 1884), 6/29.4-11.

"*Felsefe Üzerine*" kitabından alıntı yapan Diogenes Laertius ise muğların düalist bir inanca sahip olduğunu vurgulamaktadır.¹²⁹

Persler iktidarı ele geçirdikten sonra muhtemelen Medlerin kurumlarına dokunmamışlardı. Muğlar da aynı şekilde daha önceki vazifelerine devam etmiş olabilir.¹³⁰ Babil tapınak tabletleri muğların Babil'de de etkin olduğunu göstermektedir. İnan halkının olmadığı yerlere gitme nedenleri muhtemelen Pers ordusundaki askerlerin dini ihtiyaçları içindi. Bununla birlikte tabletler, onların idari ve ekonomik vazifeler de üstlendiklerini kaydetmektedir.¹³¹ Özellikle Serhas döneminde muğların devlet içinde daha önemli noktalara yükseldiği anlaşılmaktadır.¹³²

Ilya Gershevitch'e göre muğlar dini doktrinlerden ziyade, profesyonel ayinler icra eden ruhbanlardı ve dini metinlerin de yazarıydılar. Muğlar ancak dördüncü yüzyıl sonrasında Zerdüştlüğü benimseyebilmiş ve Zerdüş'tü üstat olarak kabul etmişlerdi. Bu nedenle Ahamenî Devleti öncesi muğları ile Zerdüş'tî din adamları aynı kategoride ele alınmamalıdır.¹³³ Ancak De Jong, muğların Zerdüş'tî metinleri tahrif ettiğini kabul etmez. Ona göre Ahamenîlerin son döneminde derlendiği kabul edilen Vendidad, muğlar tarafından yazılmamıştır. Çünkü Vendidad'ın tedvîni bunu iddia edebilmek için oldukça geç bir döneme denk gelmektedir.¹³⁴

3. İnan Dışında Muğlar ve Faaliyetleri

İnan dışında Harezmi, Baktriya ve Orta Asya'nın diğer bölgelerinde rastlanan muğ faaliyetlerinin Arsakidler zamanında yayıldığı tahmin edilmektedir.¹³⁵ Bununla birlikte Strabo, ellerinde ateş çubukları tutan ve kafalarına türban takan muğların Anadolu'nun Kapadokya bölgesinde muhafazalı tapınaklarda ibadet ettiklerini ve kutsal ateşin sürekli yanmasını sağladıklarını bildirmektedir.¹³⁶ Modern araştırmacılar muğların Suriye ve Anadolu'ya geçmesini bağımsız göçlere dayandırır. Ancak Boyce'a göre toplumlarına sıkı sıkıya bağlı olan muğların İnan halkının bulunmadığı bölgelerde ayin icra etmesi pek mümkün görülmemektedir.¹³⁷

¹²⁹ Diogenes Laertius, *Philosophers*, 1/8.

¹³⁰ Boyce, *Zoroastrianism II*, 49.

¹³¹ Albert Tobias Clay, *Neo-Babylonian Letters from Erech* (New Haven: Yale University Press, 1919), no: 60; Clarence Elwood Keiser, *Babylonian Inscriptions in the Collection of J. B. Nies* (New Haven: Yale University Press, 1917), I/no: 40; Gilbert J. P. McEwan, "Late Babylonian Texts in the Ashmolean Museum", *Oxford Editions of Cuneiform Texts* (Clarendon Press, 1984), X/no:163, 182; Dandamayev, "Magi".

¹³² Dandamayev, "Magi".

¹³³ Gershevitch, "Zoroaster's Own Contribution", 22-29.

¹³⁴ De Jong, *Traditions of the Magi*, 390.

¹³⁵ Boyce, *Zoroastrians*, 98.

¹³⁶ Strabo, *The Geography of Strabo*, 15/3.15.

¹³⁷ Boyce, *Zoroastrianism II*, 230-231.

İlk dönem Hıristiyan kaynaklarına göre ortodoks Zerdüşti din adamlarından farklı magusean (magousaioi) adında bir din adamı grubu bulunmaktadır. Muhtemelen Bardesan'ın (154-224 y.) "*Book of the Laws of Countries [Ülkelerin Kanunlarının Kitabı]*" eserinden alınan tabir¹³⁸ Hıristiyan (Latin ve Yunan) ve Kıptî Maniheist metinlerde de sıkça geçmektedir.¹³⁹ Söz konusu kelime muhtemelen Pers din adamı anlamındaki muğ (magus) kelimesinin Aramice diyalektiği olan magûşâ kelimesine Aramice çoğul eki -ayâ ibaresi eklenmesi ile meydana gelmektedir.¹⁴⁰ Boyce ve Grenet, kelimenin Zerdüşti din adamlarının Aramice karşılığı olduğunu ifade etmektedir.¹⁴¹ De Jong ise kelimenin muğlarla aynı anlama gelen kullanımlarının olmasının yanında farklı kullanımlarının olabileceğine de dikkat çekmektedir.¹⁴² Örneğin Kıptî Maniheist metinlerde *magusean* bütün Zerdüşti din adamları için kullanırken *magos* ifadesi sadece muğlar için kullanmıştır.¹⁴³ Bidez ve Cumont maguseanların batıdaki topraklara yerleşmiş Mazdeist din adamları olup zamanla helenleşmiş olabileceğini ifade etmektedir. Onlara göre ortodoks anlamda Zerdüşti olmayan maguseanlar, belki de Zerdüş öncesi -veya sonrası- inanış ve ritüellere sahip Mazdeist din adamlarıydılar. Muhtemelen Babil astronomisi ve astrolojisinden, özellikle stoacı felsefeden etkilenmişlerdi. Aramice konuştukları için Pehlevîce ya da Avesta dilinde herhangi bir kutsal metne sahip değildiler.¹⁴⁴

Maguseanlara dair en eski ifadeler Edessalı (Urfa) Bardesan'ın metinlerinde geçmektedir.¹⁴⁵ Sâsâni dönemi Zerdüşti ortodoksisinin kurucusu sayılan Kerdir'in Kâbe-i Zerdüş'teki yazıtında Suriye ve Anadolu'da Zerdüştilerin yanı sıra Mazda tapıcısı heretiklerden bahsedilmektedir.¹⁴⁶ Hıristiyan kilise tarihçisi Eusebius'a (263-339 y.) göre maguseanlar tıpkı İranlı muğlar gibi aile içi evlilikler yapmakta ve çocuklarını kendileri eğitmekteydiler. Eusebius genel olarak Bardesan'dan alıntı yapmakla birlikte maguseanların Anadolu, Mısır ve Med topraklarında var olduklarını rapor etmektedir.¹⁴⁷ Muhtemelen aynı kaynaktan beslenen Sözde-Clement (Pseudo-Clement) metinleri de benzer bir aktarımda bulunurken ayrıca Frigya ve Galatya'yı da maguseanların ikamet ettiği

¹³⁸ Bardesan, "The Book of the Laws of the Countries", *Spicilegium Syriacum*, ed. William Cureton (London: Francis and John Rivington, 1855), 19.

¹³⁹ Samuel N. C. Lieu - Judith M. Lieu, "Mani and the Magians (?) - CMC 137-140", *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East* (Leiden, Boston, Köln: Brill, 1999), 1-21; De Jong, *Traditions of the Magi*, 404.

¹⁴⁰ Boyce - Grenet, *Zoroastrianism III*, 256.

¹⁴¹ Boyce - Grenet, *Zoroastrianism III*, 256.

¹⁴² De Jong, *Traditions of the Magi*, 405.

¹⁴³ Lieu - Lieu, "Mani and the Magians (?) - CMC 137-140", 10-11.

¹⁴⁴ Joseph Bidez - Franz Cumont, *Les Mages Hellénisés. Zoroastre, Ostanès et Hystaspe d'Après la Tradition Grecque* (Paris: Les Belles Lettres, 1938), I/VI-VIII.

¹⁴⁵ De Jong, *Traditions of the Magi*, 405-406; Bkz. Bardesan, "The Book of the Laws of the Countries", 19.

¹⁴⁶ Kartir, "Kartir Inscription on the Kabah of Zartusht", çev. Neil MacKenzie (Erişim 15 Kasım 2020); Boyce - Grenet, *Zoroastrianism III*, 254-255.

¹⁴⁷ Eusebius, *Praeparatio Evangelica*, çev. E. H. Gifford (Oxford: Typographus Academicus, 1903), 6/10; Boyce - Grenet, *Zoroastrianism III*, 256; De Jong, *Traditions of the Magi*, 406-407.

bölgeler arasında saymaktadır.¹⁴⁸ Maguseanlar kilise babalarından Kapadokyalı Basil'in Epifanios'a yazdığı aşağıda çevirisini verdiğimiz 258. mektubunda detaylı olarak ele alınmaktadır.

Diğer mektubunuzda da ifade ettiğiniz gibi uzun zaman önce Babil'den buraya yerleşen Maguseanlar, burada hatırı sayılır sayıda ve ülkenin (Antakya) her tarafına dağılmış durumdadır. Diğer erkeklerle karışmadıkları için erkeklerinin tavırları tuhaftır. Şeytanın iradesine tutsak oldukları için onlarla iletişim kurmak imkânsızdır. Ne kitapları ne de din eğitimi verebilecek öğretmenleri var. Fakat mantıksız bir şekilde eğitilirler, dinsizlikleri babadan oğula aktarılır. Bu herkes tarafından gözlenenlerin dışında hayvan kurban etmeyi bir kirlilik olarak addediyorlar ve ihtiyaç duydukları hayvanları başkalarına kurban ettiriyorlar. Yasadışı evliliklerden sonra azgınlaşıyorlar ve ateşi ilah olarak görüyorlar vb. Şimdiye kadar bana Muğlardan hiçbiri İbrahim'den geldiklerine dair herhangi bir hikâye anlatmadı: Irklarının atası olarak bazıları Zarnuas (Zapvovvav, Zapvovvaç)'ı¹⁴⁹ işaret ederler. Ekselanslarına onlar hakkında yazacak başka bir şeyim yok.¹⁵⁰

Söz konusu ifadelerden de anlaşılacağı üzere Batılı yazarlar maguseanların, enstevlilik geleneğine sahip oldukları; dinî ve sosyokültürel bilgilerini babadan oğula aktardıkları; İnan dışında birçok şehirde ikamet ettikleri, ibadet, inanç ve davranışları konusunda toplumdan ayrıştıkları vb. hususlarda hemfikir görünmektedirler. Bardesan ve Basil'e göre bu topluluklar Babil kökenlidir. Ancak söz konusu metinlerden klasik Batılı yazarların magusean olarak sadece ruhban sınıfına değil inananlara da atıfta buldukları anlaşılmaktadır.¹⁵¹ Salamisli Epifanios ise sapkın ve barbarlar arasında maguseanları da ele almakta ve onların Perslerin din adamı olduğunu belirtmektedir.¹⁵² Epifanios'un ateşe, Aya ve Güneşe ibadet ettiklerini iddia ettiği diğer pasajı onları Perslerden ayırt ettiğini göstermektedir.¹⁵³

Sonuç

Kaynaklarımızın azlığı, Sâsâni dönemine kadar Eski İnan'da din adamlarının kimliğini tahmin edebilme dışında pek fazla bir alternatif sunmamaktadır. Diğer taraftan birçok kültürün olduğu ve bunlara dair birtakım sunu ve ritüellerin bazı ruhban aileler

¹⁴⁸ Philip Schaff (ed.), "The Recognitions of Clement", *Ante-Nicene Fathers* (Christian Classics Ethereal Library, 1885), 8/9/20-21.

¹⁴⁹ Bu ibarenin asıl anlamı tam olarak bilinmese de tek mantıklı açıklama Zurvân'ı işaret ettiği yönündedir. İnan mitolojisinde *deus otiosus* mertebesinde bir Tanrı olan Zurvân ile ölümlüler arasındaki keskin ayrım onun fanilerin atası olması hususunda soru işareti oluşturur. Ancak De Jong, aksi yönde mitolojiler olduğuna dair metinlerin bulunduğunu ifade etmektedir. Detaylı bilgi için bkz. De Jong, *Traditions of the Magi*, 411-412.

¹⁵⁰ Basil, "The Letters", *Nicene and Post-Nicene Fathers*, ed. Philip Schaff, 2 (Christian Classics Ethereal Library, 1886), 8/811 (Böl. 258.4).

¹⁵¹ De Jong, *Traditions of the Magi*, 408.

¹⁵² Epiphanius of Salamis, *The Panarion of Epiphanius of Salamis Books II and III. De Fide*, çev. Frank Williams (Leiden, Boston: Brill, 2013), 670 (De Fide 12/5).

¹⁵³ Epiphanius of Salamis, *The Panarion*, 670 (De Fide 13/1); De Jong, *Traditions of the Magi*, 412.

tarafından maddi kazanç karşılığında yerine getirildiği bilinmektedir. Bu ibadetlerin en azından bazıları zamanla tapınaklar içinde tatbik edilmeye başlanmış ve ruhban sınıfı olan muğlar önemli bir konuma yerleşmişlerdi. Hatta kralların en yakınlarında yer alarak siyasi ve dini gücü bir arada tuttuklarına yönelik birçok örnek verilebilir. Sâsâni öncesinde ve nispeten sonrasında Mazdeizm haricinde Mithraizm, Anâhitâcılık ve Zurvânizm gibi inançların dönem dönem önem kazandığı ve bunların kalıntılarının klasik Zerdüştlük içine eklenmiş olduğunu görmekteyiz. Bu inançların din adamlarının Sâsâni döneminde İnan içerisinde ve dışında uzak bölgelere çekilmiş veya Zerdüştlük içinde kendine yer bulmuş olması söz konusudur.

Perslerin Maraton Savaşı'na (MÖ 490) kadar devam eden batıya ilerlemesi diğer taraftan Mısır'ı ele geçirmeleri bu çok geniş coğrafyaya dinlerini götürdüklerini göstermektedir. Nitekim Anadolu'da Pers inançlarına ve muğlara dair bulgular bunun kanıtları arasındadır. Ayrıca Kilise babalarının ve klasik Batılı yazarların metinleri Mazdeist din adamları hakkında bilgiler vermektedir. Ancak söz konusu din adamlarının pratikleri İnan Zerdüştlüğüne göre farklılıklar arz etmektedir. Sâsânîlerin ilk dönemlerinde Baş Mobed Kerdîr'in diğer bölgelerde yaşayanların "*pratiklerini ıslah ettiğini ve yanlışlıkla derdest edilenleri ise memleketlerine geri gönderdiğini*" belirtmesi bu kanıyla aynı doğrultuda bir bilgi içermektedir. Bu bilgileri topladığımızda, kanaatimizce Sâsâni öncesi İnan içerisinde genel inanışlar benzese de bir din birliği mevcut değildi. Farklı mezheplere bölünmüş birçok Mazdeist din adamı bulunmaktaydı. Bunlardan bazıları Pers fetihleri sonrası Batıya yönelerek ve gittikleri bölgelerde pratiklerini -muhtemelen o bölgenin kendine has pratikleriyle harmanlayarak- devam ettirmişlerdi.

Kaynakça

- Akyar, Nevfel. *Zerdüştlükte Ahiret İnanı ve Cenaze Törenleri*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Yüksek Lisans, 2018.
- Alıcı, Mehmet. *Kadim İnan'da Din: Monoteizmden Düalizme Mecûsî Tanrı Anlayışı*. İstanbul: Ayışığı Kitapları, 2012.
- Alıcı, Mehmet. "Şehristânî'nin 'el-Mecûs' Tasnifinin Mecûsî Kutsal Metinlerinden Hareketle Tahkiki". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 31 (2014), 67-122.
- Aristotle. *The Works of Aristotle*. ed. David Ross. Oxford: Clarendon Press, 1952.
- Arrian. *The Annabasis of Alexander*. çev. E. J. Chinnock. London: The Selwood Printing Works, 1884.
- Bardesan. "The Book of the Laws of the Countries". *Spicilegium Syriacum*. ed. William Cureton. 1-34. London: Francis and John Rivington, 1855.

- Basil. "The Letters". *Nicene and Post-Nicene Fathers*. ed. Philip Schaff. 8/356-929. 2. Christian Classics Ethereal Library, 1886.
- Bickerman, Elias J. - Tadmor, Hayim. "Darius I, Pseudo-Smerdis, and Magi". *Athenaeum* 56 (1978), 239-261.
- Bidez, Joseph - Cumont, Franz. *Les Mages Hellénisés. Zoroastre, Ostanès et Hystaspe d'Après la Tradition Grecque*. Paris: Les Belles Lettres, 1938.
- Boyce, Mary. *A History of Zoroastrianism I*. Leiden: Brill, 1975.
- Boyce, Mary. *A History of Zoroastrianism II*. Leiden: Brill, 1982.
- Boyce, Mary. "Arsacids iv. Arsacid Religion". *Encyclopaedia Iranica*. 2/5/540-541. New York: Eisenbrauns Inc., 1986. <https://iranicaonline.org/articles/arsacids-iv#:~:text=Since%2C%20moreover%2C%20it%20is%20politically,the%20length%20of%20their%20rule>.
- Boyce, Mary. *Textual Sources for the Study of Zoroastrianism*. Chicago: The University of Chicago Press, 1990.
- Boyce, Mary. *Zoroastrians; Their Religious Beliefs and Practices*. London, Boston, Henley: Routledge & Kegan Paul, 1979.
- Boyce, Mary - Grenet, Frantz. *A History of Zoroastrianism III*. Leiden: Brill, 1982.
- Buch, Maganlal Amritlal. *Zoroastrian Ethics*. Baroda: Mission Press, 1919.
- Christensen, Arthur. *İran der Zamân-ı Sâsânîyân*. çev. Gulâm Rızâ Reşid Yâsemî. Tahran: Emîr-i Kebîr, 1367.
- Christensen, Arthur. "Sasanid Persia". *The Cambridge Ancient History*. 7/109-137. Cambridge: Cambridge Universty Press, 1939.
- Chrysostom, Dio. *The Complete Works of Dio Chrysostom*. çev. J. W. Cohoon. Sussex: Delphi Classic, 2017.
- Clay, Albert Tobias. *Neo-Babylonian Letters from Erech*. New Haven: Yale University Press, 1919.
- Curtius Rufus, Quintus. *The History of the Life and Reign of Alexander the Great*. çev. John Carew Rolfe. London: Harvard Universty Press, 1946.
- Dandamayev, Muhammad A. "Magi". *Encyclopædia Iranica*. Eisenbrauns Inc., 2000. <https://iranicaonline.org/articles/magi>
- De Jong, Albert. *Traditions of the Magi: Zoroastrianism in Greek and Latin Literature*. ed. R. Van Den Borek vd. Leiden: Brill, 1997.

- Dhalla, Maneckji Nusservanji. *History of Zoroastrianism*. New York: Oxford University Press, 1938.
- Diakonoff, Igor Mikhaïlovich. *Târîh-i Mêd*. çev. Kerîm Keşâverzi. Tahran: Bongâh-ı Tercüme vü Neşr-i Kitâb, 1345.
- Diogenes Laertius. *Lives of Eminent Philosophers*. çev. R. D. Hicks. London: William Heinemann, 1925.
- Doniger, Wendy (ed.). *The Rig Veda*. London: Penguin Books, 1981.
- Duchesne-Guillemin, Jacques. "Zoroastrian Religion: Iranian Religion under Seleucids and Arsacids". *The Cambridge History of Iran: Seleucid Parthian*. ed. Ehsan Yarshater. 3/866-908. Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2003.
- Epiphanius of Salamis. *The Panarion of Epiphanius of Salamis Books II and III. De Fide*. çev. Frank Williams. Leiden, Boston: Brill, 2013.
- Eusebius. *Praeparatio Evangelica*. çev. E. H. Gifford. Oxford: Typographus Academicus, 1903.
- Frumkin, Gregoire. *Archaeology in Sovyet Central Asia*. Leiden, Köln: Brill, 1970.
- Gershevitch, Ilya. "Zoroaster's Own Contribution". *Journal of Near Eastern Studies* 23/1 (1964), 12-38.
- Gnoli, Gherardo. *Zoroaster's Time and Homeland A Study on the Origins of Mazdeism and Related Problems*. Naples: Stituto Universitario Orientale, 1980.
- Grenet, Frantz. "Zoroastrianism in Central Asia". *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. ed. Michael Stausberg vd. 129-146. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd., 2015.
- Hallock, Richard T. *Persepolis Fortification Tablets*. Chicago: The University of Chicago Press, 1969.
- Haugh, Martin. *The Sacred Language, Writings and Religion of the Parsis*. ed. E. W. West. London: Trübner & Co., Ludgate Hill., 1878.
- Herodotos. *Tarih*. çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2019.
- Herodotos. *The Histories*. çev. George Rawlinson. Idaho: Roman Roads Media, 2013.

- Hintze, Almut. "Zarathustra's Time and Homeland: Linguistic Perspectives". *The Wiley Blackwell Companion to Zoroastrianism*. ed. Michael Stausberg vd. 31-38. Chichester: John Wiley & Sons, Ltd., 2015.
- Isidore of Charax. *Parthian Stations By Isidore of Charax: An Account of the Overland Trade Route Between the Levant and India in The First Century B.C.* ed. Wilfred H. Schoff. Philadelphia: The Commercial Museum, 1914.
- İplikçioğlu, Bülent. *Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Yayınları, 1990.
- Kartir. "Kartir Inscription on the Kabah of Zartusht". çev. Neil MacKenzie. Erişim 15 Kasım 2020. <http://www.avesta.org/mp/kz.html>
- Keiser, Clarence Elwood. *Babylonian Inscriptions in the Collection of J. B. Nies*. New Haven: Yale University Press, 1917.
- Keith, A. Berriedale. "The Magi". *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* Ekim (1915), 790-799.
- Kraeling, Emil C. *The Brooklyn Museum Aramaic Papyri: New Documents of the Fifth Century B.C. from the Jewish Colony at Elephantine*. New Haven: Yale University Press, 1953.
- Kreyenbroek, Philip G. "The Zoroastrian Priesthood after the Fall of the Sasanian Empire". *Transition Periods in Iranian History*, 151-166.
- Lieu, Samuel N. C. - Lieu, Judith M. "Mani and the Magians (?) – CMC 137-140". *Manichaeism in Mesopotamia and the Roman East*. 1-21. Leiden, Boston, Köln: Brill, 1999.
- McEwan, Gilbert J. P. "Late Babylonian Texts in the Ashmolean Museum". *Oxford Editions of Cuneiform Texts*. X/126. Clarendon Press, 1984.
- Mehr, Farhang. *The Zoroastrian Tradition: An Introduction to the Ancient Wisdom of Zarathushtra*. Rockport, Massachusetts: Element Press, 1991.
- Milani, Milad. *Sufism in the Secret History of Persia*. London, New York: Routledge, 2013.
- Moulton, James Hope. *Early Religious Poetry of Persia*. Cambridge: Cambridge University Press, 1911.
- Moulton, James Hope. *Early Zoroastrianism*. London: The Hibbert Lectures, 1926.
- Moulton, James Hope. "The Zoroastrian Conception of a Future Life". *Journal of The Transactions of the Victoria Institute* 47 (1915), 233-252.

- Papathcophances, M. "Heraclitus of Ephesus, the Magi and Achaemenids". *Iranica Antiqua* 20 (1985), 101-161.
- Platon. *Alkibiades I-II*. çev. Furkan Akderin. İstanbul: Say Yayınları, 2010.
- Porphyry. *Select Works of Porphyry: Containing His Four Books on Abstinence from Animal Food; His Treatise on the Homeric Cave of the Nymphs; and His Auxiliaries to the Perception of Intelligible Natures*. çev. Thomas Taylor. London: J. Moyes, 1823.
- Rawlinson, George. *The Seven Great Monarchies of The Ancient Eastern World*. New York: Jhon W. Lovell Company, 1959.
- Rezi, Haşim. *Zerdüşt Hayat Zaman Mekân*. çev. Erkan Çardakçı. İstanbul: Avesta Yayınları, 2014.
- Schaff, Philip (ed.). "The Recognitions of Clement". *Ante-Nicene Fathers*. 8/132-647. Christian Classics Ethereal Library, 1885.
- Schippmann, K. "Arsacids ii. The Arsacid Dynasty". *Encyclopaedia Iranica*. 2/5/525-536. New York: Eisenbrauns Inc., 2016.
- Schmitt, Rudiger. "Aryans". *Encyclopædia Iranica*. 2/7/684-687. Eisenbrauns Inc., 2011. <https://iranicaonline.org/articles/aryans>
- Schmitt, Rudiger. *The Bisitun Inscriptions of Darius the Great: Old Persian Text*. London: Corpus Inscriptionum Iranicarum, 1991.
- Shaked, Shaul. *Dualism in Transformation Varieties of Religion in Sasanian Iran*. London: School of Oriental and African Studies University of London, 2005.
- Sozomen. "The Ecclesiastical History of the Sozomen". çev. Edward Walford. *History of the Church*. 1-424. London: Bohn's Ecclesiastical Library, 1855.
- Strabo. *The Geography of Strabo*. çev. Duane W. Roller. London: Cambridge University Press, 2014.
- Stronach, David. "Notes on Religion in Iran in The Seventh and Sixth Centuries B.C." *Orientalia J. Duchesne-Guillemin Emerito Oblata*. 9/479-490. Acta Iranica 23. Leiden: Brill, 1984.
- Sykes, Percy. *A History of Persia*. London: Macmillan and Co., 1915.
- Taberî, İbn Cerir. *Târihu't-Taberî: Taberî Tarihi*. çev. Cemalettin Saylık. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2019.
- Tarlan, Ali Nihad. *Zerdüşt'ün Gatalar'ı*. İstanbul: Suhulet Matbaası, 1935.

- Tiele, C. P. *The Religion of the Iranian Peoples*. çev. G. K. Nariman. Bombay: "The Parsi" Publishing Co., 1912.
- Xenophon. *Xenophon's Cyropaedia*. çev. C. W. Gleason. New York: American Book Company, 1897.
- Yazıcı, Tahsin - Öztürk, Mürsel. "İnan". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 22/414-416. Ankara: Diyanet Vakfı, 2000.
- Yıldırım, Nimet. "Eski İnan'da Dinler ve Dinsel İnanışlar-I". *Doğu Araştırmaları* 1/5 (2010), 5-32.
- Yıldırım, Nimet. *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2008.
- Yıldırım, Nimet. *İnan Mitolojisi*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık, 2012.
- Zaehner, Robert C. *The Dawn and Twilight of Zoroastrianism*. London: Weidenfeld and Nicolson, 1961.
- Kitab-ı Mukaddes*. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 1981.
- Kur'an-ı Kerim Meali*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2011.